

waarmee ze haar eigen bezit (een geldbuidel) stevig vasthoudt, suggereert dat 'de klauw' iets van de bezittingen van de ander wil wegnemen.³⁹ Anderzijds drukt Giotto ook duidelijk uit dat de afgunstigen zichzelf verslinden. De giftige slang die uit de vrouw voortkomt, keert zich tegen haarzelf. Ze wekt haar eigen kwelling. (Zoals ook de man op de amulet, die zichzelf wurgt.) Dat de slang het op haar ogen heeft voorzien, betekent dat de aanblik van de voorspoed van de ander ons, zoals Ovidius dat formuleert, doet wegwijnen.

We hebben in dit hoofdstuk zicht gekregen op de fundamentele driehoekstructuur van afgunst. Afgunst draait om iemand die afgunstig is, een waardevol object dat in het bezit is van een ander, en een ander die daarom benijd wordt. We hebben ook ontdekt dat afgunst een dubbel karakter heeft: ze wordt gekweld door de aanblik van de voorspoed van anderen en keert zich daarom van hen af, maar blijft tegelijkertijd vijandig op hen gericht. Nu moeten we een volgende stap zetten. In mijn reflecties op Ovidius' tekst hanteerde ik steeds 'Invidia' en niet het in de Nederlandse vertaling gebruikte 'Vrouwe Jaloezie'. Dat deed ik omdat afgunst en jaloezie volgens mij verschillende emoties zijn. Hoe moeten we de relatie tussen beide emoties begrijpen?

VROUWE JALOEZIE?

In de film *Amadeus* volgen we de ambitieuze en gevierde componist Antonio Salieri die verscheurd wordt door afgunst vanaf het moment dat Wolfgang Amadeus Mozart op het Weense toneel verschijnt. Salieri is van jongs af aan gegrepen door muziek. Als kleine jongen vraagt hij God om hem een groot componist te maken. Hij wenst iemand te worden die Gods glorie bezingt door de muziek en die zelf bejubeld zal worden om de muziek die hij heeft gecomponeerd. In ruil voor deze dubbele glorie zweert Salieri alle seksuele relaties af en belooft hij zich elk uur van zijn leven te geven aan de muziek. Alles verloopt voorspoedig in Salieri's leven, totdat Mozart in Wenen komt werken. Mozart blijkt over een overdonderend muzikaal talent te beschikken. Hij componeert briljante muziek zonder dat het hem moeite lijkt te kosten en – wat Salieri nog slechter verdraagt – hij leidt een losbandig leven waarin hij zich van God noch gebod iets aantrekt. Hoe is het mogelijk dat God aan Mozart zoveel meer talent gegeven heeft dan aan hem – hij die zijn leven op ascetische wijze aan God en de muziek gewijd heeft?

Salieri componeert niet alleen maar geeft ook les. Een van zijn studenten is de mooie sopraan Catarina Cavalieri. Salieri is hopeloos verliefd op haar. Hij verlangt naar haar, maar zijn be-

lofte aan God indachtig, zo vertelt hij, heeft hij zich nooit door zijn lust laten leiden. De gedachte dat iemand anders haar bemint, kan hij echter niet aan. Op een dag bezoekt Salieri Mozarts opera *Die Entführung aus dem Serail* en ziet tot zijn schok dat Cavalieri een hoofdrol in het stuk heeft. Gekweld door de gedachte 'zijn' Cavalieri kwijt te raken aan Mozart laat hij zich, na afloop, tegenover haar vilein uit over Mozarts opera. Wanneer Mozart zelf zich bij hen voegt en in gesprek gaat met Cavalieri, dringt de pijnlijke waarheid in alle kracht tot Salieri door: '*At that moment I knew, beyond any doubt... he'd had her. The creature had had my darling girl!*' Met een hart vol pijn keert Salieri zich van hen af en vraagt hij zich thuis vertwijfeld af hoe dit in godsnaam mogelijk is. Biddend verzoekt hij God om Mozart weg te sturen uit Wenen. Verteerd door afgunst neemt hij zich uiteindelijk zelfs voor Mozart te vermoorden.

Welke emotie ervaart Salieri? Hoe moeten we die beschrijven? Als afgunst? Als jaloezie? Is er überhaupt een verschil tussen beide? Die vragen worden ook opgeroepen door Ovidius' *Metamorfosen*. De Nederlandse vertaling spreekt immers over 'Vrouwe Jaloezie' wanneer het over afgunst gaat. De vraag naar de verhouding tussen afgunst en jaloezie wordt bovendien opgeworpen door ons alledaagse taalgebruik. Wanneer we het over afgunst hebben, gebruiken we woorden als 'afgunst' en 'afgunstig' namelijk maar weinig en spreken we normaal gesproken over 'jaloezie'. We zijn bijvoorbeeld sterk geneigd om te zeggen dat Aglauros *jaloers* is op haar zusje en niet dat ze *afgunstig* op haar is. De Van Dale beschrijft afgunst zelfs simpelweg als 'jaloezie'.

Wanneer we nauwkeuriger naar onze alledaagse taal kijken, zien we dat we het woord 'jaloers' gebruiken om naar drie verschillende fenomenen te verwijzen. Als Salieri tegenwoordig had geleefd – en Nederlands had gesproken –, dan zou hij de volgende drie zinnen uitgesproken kunnen hebben:

1. Ik ben jaloers: ik verdraag het niet dat Cavalieri en Mozart samen zijn.
2. Ik ben jaloers op Mozart: wat een prachtige opera heeft hij gecomponeerd.
3. Ik ben jaloers op Mozart: ik verdraag het niet dat hij meer lof ontvangt dan ik.

Elk van deze drie zinnen geeft uitdrukking aan een ander fenomeen. De eerste drukt iets uit wat ik 'eigenlijke jaloezie' zal noemen, de tweede geeft woorden aan wat ik zal beschrijven als 'begeerte' en de derde is een expressie van afgunst. Er is een rode draad die eigenlijke jaloezie, begeerte en afgunst met elkaar verbindt: in alle drie de gevallen is er sprake van een drie-hoeksverhouding tussen een ik, een waardevol object en een ander.²

Eigenlijke jaloezie

In sommige gevallen verwijst de term 'jaloezie' naar iets wat ik 'eigenlijke jaloezie' noem. Wat is jaloezie dan *eigenlijk*? Eén manier om die vraag te beantwoorden, is door naar de historische achtergronden van het woord 'jaloezie' te kijken. Zoals Laura van der Wijden laat zien stamt ons woord 'jaloers' af van het Oudfranse '*jaloux*', dat teruggaat op het Laatlatijnse '*zelus*', dat zelf weer geworteld is in het Griekse '*zelos*'.³ Welnu, *zelos* wordt door Aristoteles begrepen als de pijn die we voelen wanneer we zien dat anderen iets bezitten wat wij ook zouden willen bezitten; een pijn die ons aanspoort om deze objecten zelf ook in bezit te krijgen.⁴ Denk bijvoorbeeld aan de sporter die de belangrijkste wedstrijd van het jaar verliest en aangevuurd door de winst van haar rivale nog harder gaat trainen. *Zelos* is dus een

vorm van wedjver: gemotiveerd door de successen van anderen, span je jezelf in om ook succesvol te zijn.

Dit mag dan de historische achtergrond van het woord 'jaloerie' zijn, het is niet wat we doorgaans bedoelen als we onze gevoelens proberen te beschrijven wanneer we bang zijn iemand die ons dierbaar is, kwijt te raken aan een ander. Dat is namelijk wat jaloerie eigenlijk is. We voelen het wanneer we het gevoel hebben onze geliefde te moeten bewaken omdat er een ander is die op de een of andere manier een bedreiging vormt voor onze relatie.⁵ Salieri ervaart het wanneer hij zijn student Cavaleri samen ziet met de veelgeprezen Mozart. Misschien ervaar je het zelf wanneer je geliefde je vertelt hoe goed het klikt met een nieuwe collega en je mededeelt dat ze morgen samen gaan dineren. Je kunt dan een steek van jaloerie voelen. In dat geval beschouw je de nieuwe collega als bedreiging en word je beschermend en waakzaam, omdat je bang bent je geliefde aan hem of haar kwijt te raken. Het gaat in eigenlijke jaloerie trouwens niet per se om de angst dat je geliefde jou daadwerkelijk zal verlaten voor de rivaal. Eigenlijke jaloerie kan ook de angst zijn de aandacht of affectie van je geliefde aan hem of haar te verliezen.

Wellicht is de conclusie dat we eigenlijke jaloerie in termen van angst moeten begrijpen voorbarig. Stel je voor dat Cavaleri en Mozart zouden besluiten te gaan trouwen of dat je geliefde jou inderdaad verlaten heeft voor een collega. Als eigenlijke jaloerie de angst is om de geliefde kwijt te raken aan een ander, dan lijkt het onmogelijk te zijn geworden nu nog jaloerie te ervaren. De geliefde is immers reeds samen met een ander. Aan gezien het echter duidelijk is dat mensen wel degelijk jaloers kunnen zijn nadat hun geliefde hen verlaten heeft, moet ik mijn visie op eigenlijke jaloerie misschien aanpassen.⁶

Toch is dat niet nodig. Als we jaloers zijn nadat onze geliefde

ons verlaten heeft voor een ander, dan laat dat zien dat we menen dat hij of zij desondanks nog altijd 'van ons' is. Het is niet toevallig dat Cavaleri door Salieri wordt omschreven als 'my darling girl' nadat hij beseft dat ze samen is met Mozart. Voor wie jaloers is, bestaat er geen voormalige geliefde; de geliefde blijft van hem, blijft zijn bezit. De angst blijft daarom een rol spelen: als je jaloers bent wanneer je geliefde je reeds verlaten heeft, ben je bang de band die er wat jou betreft nog tussen jullie is definitief kwijt te raken.

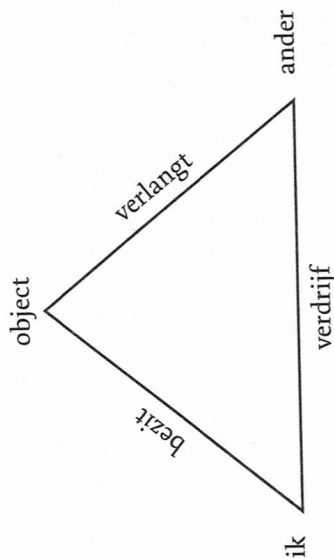
Eigenlijke jaloerie heeft dus betrekking op datgene waarvan je meent dat het, in een of ander opzicht, van jou is. Peter Goldie schrijft daarom dat deze emotie de neiging in zich draagt de geliefde als bezit te behandelen, als een ding dat ons eigendom is.⁷ Dat zien we ook terug in het gedrag waartoe jaloerie ons kan inspireren. Jaloerie motiveert mensen tot een breed palet aan handelingen, maar die verscheidenheid kunnen we heel vaak terugbrengen tot twee basale handelingen: het (letterlijk of figuurlijk) vasthouden van de geliefde en/of het (letterlijk of figuurlijk) verdrijven van de rivaal. Wie jaloers is, kan de hand van zijn geliefde vastpakken. Een dergelijke ogenschijnlijk simpele handeling is rijk aan betekenis. Door op subtiele wijze de hand van je geliefde vast te pakken, kun je communiceren dat jij er ook nog bent, of dat je haar niet kwijt wilt raken. Je kunt de hand ook opzichtig vastpakken, om daarmee een signaal af te geven aan de rivaal. ('Zij is van mij.') Wie jaloers is, kan er ook toe overgaan de geliefde vast te houden door haar alle ademruimte te ontnemen. Je houdt haar blik koortsachtig in de gaten, controleert haar telefoon, verbiedt haar buiten werktijd met collega's of vrienden af te spreken. En soms drijft jaloerie mensen ertoe de rivaal of zelfs de geliefde te doden.⁸

Bij eigenlijke jaloerie denken we al snel aan relaties tussen geliefden. Om die reden heb ik me daarop tot nu toe ook gecon-

centreerd. Feitelijk treffen we haar echter aan in allerlei menselijke relaties. Denk bijvoorbeeld aan vriendschap: het is niet moeilijk om je een voorstelling te maken van jaloezie tussen vrienden. Je merkt bijvoorbeeld dat een goede vriendin sinds een aantal weken minder contact met je zoekt, maar wel regelmatig afspreekt met een andere vriendin. Of het begint je op te vallen dat een vriend levendigere gesprekken heeft met iemand die nieuw is in jullie vriendengroep dan met jou. Ook in dergelijke gevallen ben je jaloers: je bent bang de aandacht of affectie van een vriendin of vriend te verliezen aan een ander. Een ander voorbeeld is de relatie tussen ouder en kind. Hier betekent jaloezie bijvoorbeeld de angst van het kind om de aandacht en affectie van de ouder te verliezen aan een broer(tje) of zus(je), of de angst van een ouder de aandacht of affectie van het kind te verliezen aan de andere ouder, aan een oom of tante, opa of oma, buurman of buurvrouw.

We kunnen de betekenis van deze emotie nog verder oprekken. Ze kan ook betrekking hebben op andere zaken dan op (de aandacht of affectie van) de mensen om wie we geven en van wie we menen dat ze ons, in een of ander opzicht, toebehoren. Stel je bijvoorbeeld voor dat je een tijdelijke baan hebt waarmee je heel blij bent. Of je je baan kunt behouden is op dit moment nog onduidelijk. Een van je collega's, nu nog werkzaam op een andere afdeling, maakt er geen geheim van jouw baan te willen hebben. Het is goed voorstelbaar dat de emotie die nu je ervaart eigenlijke jaloezie is. Je bent namelijk bang je baan, die je dierbaar is en waarvan je meent dat hij aan jou toebehoort, kwijt te raken aan een rivaal.

Eigenlijke jaloezie is een emotie met een driehoekstructuur. In de eerste plaats is er een relatie tussen 'ik' en 'object'. Het object is iets wat ik van waarde acht: een geliefde, de aandacht van mijn kind, een tijdelijke baan. Ik geloof dat dit waardevolle

object mij toebehoort, maar ik ben bang het kwijt te raken. Ik heb dan ook een angstig verlangen om het vast te houden. (Zoals gezegd kan dat vasthouden – het niet willen loslaten – zulke extreme vormen aannemen dat de geliefde gedood wordt.) In de tweede plaats is er een relatie tussen 'ander' en 'object'. De ander, daar ben ik van overtuigd, verlangt ernaar het object ten koste van mij te bezitten. Dat betekent, in de derde plaats, dat de relatie tussen 'ik' en 'ander' gekenmerkt wordt door vijandigheid. De ander is een rivaal, een bedreiging voor mijn relatie tot het object, en daarom verlang ik ernaar hem of haar te verdrijven, bij het object vandaan te houden.

Begeerte

We gebruiken de woorden 'jaloezie' en 'jaloers' in onze alledaagse taal ook om uiting te geven aan begeerte. In de inleiding van dit hoofdstuk legde ik Salieri deze voorbeeldzin in de mond: 'Ik ben jaloers op Mozart: wat een prachtige opera heeft hij gecomponeerd.' Anders dan bij eigenlijke jaloezie, maken we hier gebruik van de uitdrukking 'jaloers zijn op'. Wanneer je bang bent

je geliefde kwijt te raken aan een rivaal, kun je zeggen: 'ik ben jaloers' of eventueel 'ik ben jaloers vanwege' aangevuld met de naam van de rivaal. Ons dagelijkse taalgebruik lijkt dus al te suggereren dat we hier met een ander fenomeen te maken hebben.

Welnu, wanneer je spreekt zoals Salieri bedoel je doorgaans dat jij ook graag zou hebben, zijn of kunnen wat de ander heeft, is of kan. Een vriend praat je bij over zijn nieuwe baan, een vriendin vertelt je over de reis die ze gaat maken – en jij reageert: 'Ik ben echt jaloers op je.' Je bedoelt daarmee: wat geweldig, zoiets wil ik ook. Dit verlangen naar wat iemand anders bezit, is het tweede fenomeen waarnaar we vaak verwijzen in ons alledaagse gebruik van de notie 'jaloerie'. Ik noem het hier 'begeerte'.

'Begeerte' is een wat ouderwetse term die we misschien vooral associëren met seksueel verlangen. Mijn keuze voor deze notie ontspringt aan de klassieke formulering van het tiende gebod: 'U zult niet begeren het huis van uw naaste. U zult niet begeren de vrouw van uw naaste, noch zijn dienaar, noch zijn dienares, noch zijn rund, noch zijn ezel, noch iets wat van uw naaste is.'⁹ Hoe we het gebod precies moeten interpreteren, is een vraag die ik hier niet zal verkennen. Belangrijk is de brede opvatting van 'begeren' die erin wordt uitgedrukt. Begeren betekent hier: verlangen naar wat van een ander is.

De voorbeelden die ik tot nu toe heb gegeven maken het nog niet zo duidelijk, maar begeerte kan pijnlijk zijn. Verlangen naar iets wat iemand anders bezit en jij ook graag zou bezitten, kan pijn doen. Dat hoeft natuurlijk niet; begeerte kan ook gepaard gaan met een prettig gevoel van inspiratie. Salieri kan zich geïnspireerd voelen zelf een indrukwekkende opera te componeren en jij kunt je geïnspireerd weten een andere baan te gaan zoeken of een reis te boeken. Als het echter pijn doet, moeten we die pijn volgens mij als volgt begrijpen. Salieri beseft dat hijzelf nog nooit zo'n prachtige opera heeft gecomponeerd. Jij beseft

dat het jou aan een uitdagende baan ontbreekt of dat je vastzit in een geregeld leven waaruit het avontuur verdwenen is. De pijn van begeerte wijst, met andere woorden, op een gebrek of leegte.¹⁰ Wat Salieri pijn doet, is hier dus niet dat *Mozart* die indrukwekkende opera heeft gecomponeerd. Wat jou kwelt, is niet dat je *vriend* die uitdagende baan heeft of dat het je *vriendin* is die zo'n mooie reis gaat maken. Mozart, de vriend en vriendin zijn hier slechts de toevallige bezitters van het waardevolle object.

Eerder in dit hoofdstuk schreef ik dat jaloezie, begeerte en afgunst gekenmerkt worden door drie elementen die in een drie-hoeksverhouding tot elkaar staan. Maar klopt dat eigenlijk wel voor begeerte? Bestaat begeerte in tenminste sommige gevallen niet gewoon uit twee elementen, namelijk een begerend ik en een begerenswaardig object? De bekende Frans-Amerikaanse filosoof, antropoloog en literatuurwetenschapper René Girard (1923-2015) verwijst deze gedachte naar het rijk der fabelen. Begeerte, stelt hij, is bijna nooit een kwestie van spontaniteit, van een subject dat uit zichzelf opmerzaam wordt op een object en vervolgens naar het object verlangt. Begeerte is daarentegen bijna altijd mimetische – dat wil zeggen: nagebootste – begeerte.¹¹ We begeren wat anderen begeren, onze verlangens zijn bijna altijd geïmiteerde verlangens. Denk aan het kind dat een stuk speelgoed wil bezitten zodra het ziet dat haar vriendinnetje het hebben wil. Een kwartier geleden gunde het kind het speelgoed geen blik waardig, maar vanaf het moment dat het vriendinnetje er interesse in toont, wil zij het ook hebben. Of neem de filosoof die een boek wil schrijven dat interessant is voor een breed publiek én voor vakgenoten. Zijn verlangen, betoogt Girard, is geïmiteerd: hij begeert het omdat anderen het begeren. We spiegelen onze begeerten volgens hem overigens niet aan de begeerten van willekeurig welke ander, maar aan de begeerten van hen die we als voorbeelden of 'modellen' zien.¹² Een analyse

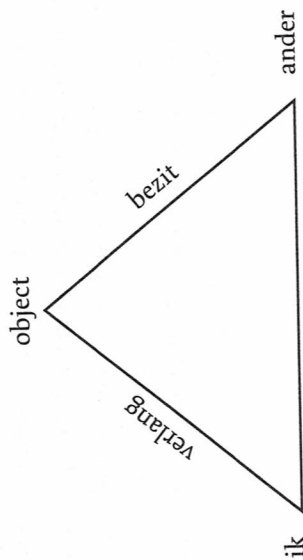
van begeerte moet volgens Girard daarom altijd uit drie elementen bestaan: een ik dat begeert, een begerenswaardig object en een voorbeeldige ander die hetzelfde object begeert en wiens begeerte de grond is voor mijn begeerte.¹³

Hoewel Girard wijst op een interessant en herkenbaar fenomeen, denk ik dat de conclusie dat begeerte *noodzakelijkerwijs* uit drie elementen bestaat te radicaal is.¹⁴ Onze alledaagse ervaringen van begeerte laten zien dat begeerte soms wel degelijk spontaan en onbemiddeld is. Terwijl ik deze alinea schrijf, gaat mijn hart bijvoorbeeld uit naar een wandeltocht door de Schotse hooglanden. Dit verlangen is op geen enkele voor mij inzichtelijke manier gegrond in het feit dat een ander die ik bewonderd ook ook verlangt. En dat geldt voor nogal veel van onze verlangens.

Bovendien lijkt Girard het probleem te verplaatsen, want nu moeten we verklaren waarom sommige mensen wel en andere geen voorbeelden of 'modellen' voor ons zijn. Als de begeerte om te zijn zoals die voorbeeldige ander zelf spontaan en onbemiddeld is, hebben we dus een belangrijke categorie aan begeertes die niet geïmiteerd is. Als echter de begeerte te zijn zoals die ander zelf ook een geïmiteerde begeerte is, lijken we in een oneindige regressie terecht te komen: we ontlenen die begeerte dan immers aan de begeerte van een ander 'model', maar om te begrijpen waarom we willen lijken op dat 'model' moeten we opnieuw verwijzen naar een geïmiteerde begeerte, enzovoort.

Beide argumenten geven ons reden om kritisch te zijn op Girards theorie. Anders dan hij betoogt, lijkt begeerte niet noodzakelijk geïmiteerde begeerte te zijn. Begeerte kan met andere woorden twee verschillende gestalten aannemen. Er is begeerte die we kunnen begrijpen in termen van twee elementen: ik en object. Er is ook begeerte die we kunnen begrijpen in termen van drie elementen: ik, object en ander.

Ik begon met de vaststelling dat we de termen 'jaloers' en 'jaloezie' soms gebruiken om woorden te geven aan begeerte. De typische uitdrukking die we dan gebruiken is: 'Ik ben jaloers op je.' Welnu, we geven daarmee uitdrukking aan de gestalte van begeerte die drie elementen kent. 'Ik ben jaloers op je' betekent hier 'Ik begeer een object dat jij in bezit hebt'. Er is bij de begeerte waarnaar we verwijzen met de notie 'jaloezie' dus sprake van een driehoeksverhouding, en we moeten die driehoek volgens mij als volgt weergeven.

Net als bij eigenlijke jaloezie hebben ook bij begeerte 'ik', 'object', 'ander' en hun onderlinge relaties een specifieke betekenis. In de eerste plaats: de relatie tussen 'ik' en 'object'. Het object is iets wat ik begeer te bezitten: een prachtige opera, een nieuwe baan, een verre reis. Het object hoeft niet per se de opera te zijn die de ander heeft gecomponeerd, de baan die je vriend sinds kort heeft, de reis die je vriendin in het vooruitzicht heeft. Wanneer we zeggen: 'Ik ben jaloers op je', bedoelen we soms ook 'Ik zou ook wel een baan of vakantie zoals deze willen hebben'. Belangrijk is in ieder geval dat ik het waardevolle object nog niet bezit. Dat is precies de reden waarom we de relatie tussen 'ik' en 'object' kunnen beschrijven als begeren, als verlangen om te

bezitten. In de tweede plaats: de relatie tussen 'ander' en 'object'. Wanneer ik zeg 'Ik ben jaloers op je', druk ik uit dat jij het object bezit waarnaar mijn begeerte uitgaat. In de derde plaats is er een relatie tussen 'ik' en 'ander'. Anders dan bij eigenlijke jaloezie is de ander hier niet mijn rivaal. De ander is de toevallige bezitter van het waardevolle object. Als heel iemand anders het waardevolle object in bezit zou hebben gehad, zou ik me hetzelfde voelen. Sterker nog: ik zou me ook hetzelfde voelen als het waardevolle object in niemands bezit is. De relatie tussen 'ik' en 'ander' wordt daarom niet getekend door vijandigheid. Girard ziet de relatie tussen 'ik' en 'ander' in begeerte overigens anders. Wanneer mijn begeerte uitgaat naar iets wat een ander ook begeert (of bezit), ervaar ik hem of haar als obstakel of rivaal.¹⁵ Hij of zij is mijn rivaal in de poging het te bemachtigen. Vanuit girardiaans perspectief bestaat er dus geen begeerte zonder rivaliteit.¹⁶

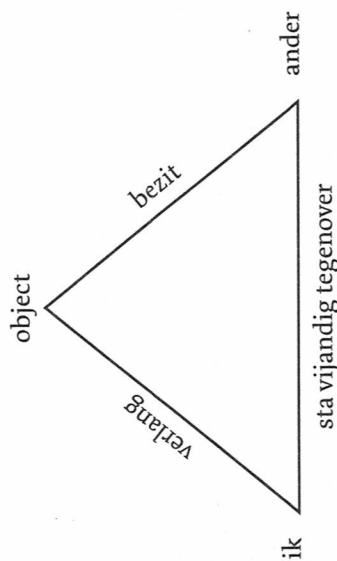
Afgunst

Er is nog een derde fenomeen waarnaar we in onze alledaagse taal met het woord 'jaloezie' verwijzen. Laten we kijken naar de zin die ik in de inleiding noemde: 'Ik ben jaloers op Mozart: ik verdraag het niet dat hij meer lof ontvangt dan ik.' Salieri ziet het gebeuren: hij wordt overschaduwd door Mozart, die niet alleen veel getalenteerder blijkt te zijn dan hijzelf, maar ook veel meer lof ontvangt. Hij verdraagt het niet, wordt gekweld door minderwaardigheidsgevoelens en voelt zich aangespoord om Mozarts carrière te ruïneren.

Salieri's situatie is natuurlijk een extreem en uniek voorbeeld, maar het kost weinig moeite om het in meer alledaagse termen te vertalen. Stel je voor dat je op bezoek gaat bij een

vriend die onlangs een prachtig huis heeft gekocht. Jij wilt ook in zo'n huis wonen, maar het is jou tot nu toe niet gegeven. Wanneer je door zijn woning wordt rondgeleid, voel je een steek van pijn. 'Hoe kan het dat hij zoveel geld te besteden heeft?' 'Waarom heeft uitgerekend hij – die in zijn leven toch al nauwelijks tegenslagen heeft gehad – weer de mazzel om zo'n huis tegen te komen?' Je verdraagt het niet dat hij nu in dit huis woont en het lukt je niet om blij voor hem te zijn. Je hebt het gevoel dat je er in vergelijking met hem maar schril bij afsteekt. 'Waarom hij wel, en ik niet?' Je gaat drijftig op zoek naar mogelijke gebreken aan de woning, de tuin of de locatie. Je overtuigt jezelf ervan dat hij, na deze aanschaf, waarschijnlijk niet meer zo vaak op reis kan gaan. En misschien wens je heimelijk wel dat hij, vroeg of laat, afstand moet doen van zijn woning. Wanneer je nu zegt 'Ik ben jaloers op hem', geef je uitdrukking aan afgunst.

In het vorige hoofdstuk hebben we al gezien dat afgunst uit drie elementen bestaat die we in de vorm van een driehoek kunnen weergeven.

Laten we de betekenis van 'ik', 'object', 'ander' en hun onderlinge relaties eens nader onderzoeken. In de eerste plaats: de relatie tussen 'ik' en 'object'. Als ik afgunstig ben, zie ik het bezit van

het object als waardevol. Mozarts talent en de lof die hij ontvangt, de prachtige woning van een vriend, de schoonheid van Minerva, Herses groot geluk – de lijst is eindeloos. Aangezien ik het object echter niet bezit, verlang ik het in mijn bezit te krijgen. In de tweede plaats: de relatie tussen ‘ander’ en ‘object’. De ander is iemand die het waardevolle object waarnaar ik verlang in bezit heeft. Gezien vanuit een afgunstig perspectief is de relatie tussen ‘ander’ en ‘object’ er zelfs een waarin de ander het object in zekere zin ten koste van mij in bezit heeft. Salieri meent dat de lof die Mozart ontvangt ten koste gaat van de lof die hij zelf wenst te ontvangen. In de derde plaats: de relatie tussen ‘ik’ en ‘ander’. In afgunst is de ander mijn rivaal. Als ik afgunstig ben, vergelijk ik mezelf met de ander en steek ik voor mijn gevoel maar schril bij hem of haar af. De ander werpt een schaduw over het afgunstige ik. Omdat ik in de onderlinge vergelijking het onderspit delf, ervaar ik afkeer en vijandigheid. Ik keer me van de ander af omdat het te pijnlijk is in zijn of haar schaduw te staan. Tegelijkertijd verlang ik ernaar dat de ander zijn of haar superioriteit ten opzichte van mij verliest.

Afgunst en jaloezie

Waarin verschilt afgunst precies van eigenlijke jaloezie (vanaf nu zal ik spreken over ‘jaloezie’) en begeerte? Ik begin met het onderscheid tussen afgunst en jaloezie. Een eerste aanwijzing dat er tussen afgunst en jaloezie belangrijke verschillen bestaan, vinden we opnieuw in ons dagelijkse taalgebruik. Hoewel we het woord ‘jaloezie’ gebruiken om afgunst uit te drukken, doen we het omgekeerde niet: we gebruiken ‘afgunst’, ‘afgunstig’, ‘misgunnen’, ‘benijden’ enzovoort niet om naar jaloezie te verwijzen. Deze asymmetrie is niet beperkt tot het Nederlands.

In het Duits, zo laat Rolf Haubl zien, geldt hetzelfde: ‘Terwijl “jaloezie” [*Eifersucht*] kan staan voor “afgunst” [*Neid*], geldt het omgekeerde niet.’¹⁷ Ook in het Engels treffen we deze asymmetrie aan: ‘*jealousy*’ en ‘*jealous*’ worden wel gebruikt om afgunst te beschrijven, maar ‘*envy*’ en ‘*envious*’ niet om te verwijzen naar jaloezie.¹⁸ De asymmetrie die we nu in het vizier hebben, suggereert dat er tussen afgunst en jaloezie wel degelijk belangrijke verschillen bestaan.

Het vergelijken van de driehoeksverhoudingen die eigen zijn aan jaloezie en afgunst biedt ons zicht op die verschillen. Ten eerste, in het geval van jaloezie meen ik dat het waardevolle object in mijn bezit is, terwijl ik er in het geval van afgunst van doordrongen ben dat ik het waardevolle object níet bezit. Ten tweede, in jaloezie draait het om het beschermen, behouden, vasthouden van het waardevolle object, terwijl het in afgunst gaat om het verlangen het waardevolle object te bezitten. De combinatie van deze twee verschillen vormt de kern van een visie die we regelmatig in de literatuur over deze thematiek tegenkomen. ‘Afgunst,’ zegt bijvoorbeeld Helmi Goudswaard, ‘is willen hebben en jaloezie is willen houden.’¹⁹ Iets uitgebreider: jaloezie draait om wat je bezit en de dreiging het te verliezen, terwijl afgunst draait om wat je ontbreekt en het verlangen het te bezitten.²⁰ Dit drukt kernachtig het verschil tussen beide emoties uit.

Ten derde, wanneer ik jaloezie ben, zie ik de ander als een rivaal die erop uit is het waardevolle object van mij af te pakken, terwijl ik, wanneer ik afgunstig ben, de ander zie als een rivaal die ten koste van mij iets waardevols bezit. Ten vierde, in de greep van jaloezie zie ik mezelf als iemand die iets waardevols kwijt dreigt te raken; in de greep van afgunst zie ik mezelf als iemand aan wie iets waardevols ontbreekt en daarom inferieur is aan de ander. Ten vijfde, de relatie tussen mijzelf en de ander

wordt in beide emoties gekenmerkt door rivaliteit en vijandschap. In het geval van jaloezie bestaat die vijandschap er vooral in om de rivaal op afstand te houden, terwijl het er in afgunst vooral om gaat het pijnlijke verschil met de rivaal op te heffen. Concreter: wanneer ik jaloers ben, probeer ik mijn rivaal bij het waardevolle object (bijvoorbeeld mijn geliefde) vandaan te houden, en wanneer ik afgunstig ben, probeer ik de waargenomen superioriteit van de ander te ondergraven, bijvoorbeeld door hem of haar het waardevolle object af te nemen of door het te beschadigen.

De verschillen tussen de driehoeken van jaloezie en afgunst laten dus een vijftal (samenhangende) verschillen tussen beide emoties zien. Maar we kunnen ook onderscheid tussen beide maken door te kijken naar wat we ervaren wanneer jaloezie en afgunst ons in hun greep hebben. Eén aspect van die ervaring betreft de pijn die we voelen. Jaloezie en afgunst zijn beide pijnlijke emoties, maar ze verschillen in datgene waar de pijn primair om draait. In jaloezie lijden we primair aan het gevoel het waardevolle object kwijt te raken. De pijn die we ervaren wanneer we afgunstig zijn, draait daarentegen primair om het gevoel in de schaduw van de ander te staan. Dat wil zeggen: terwijl de pijn van jaloezie primair betrekking heeft op het waardevolle object, draait de pijn van afgunst in eerste instantie om de ander.

Na deze wat technische discussie over het onderscheid tussen afgunst en jaloezie, wil ik ten slotte nog twee voorbeelden bespreken om de verschillen te illustreren. Laten we allereerst terugkeren naar Ovidius' portret van afgunst in *Metamorfosen*. In de Nederlandse vertaling is ervoor gekozen om 'Vrouwe Jaloezie' te gebruiken in plaats van 'Invidia', en om de emotie die Aglauros in haar greep heeft te beschrijven als jaloezie. Een wezenlijk verschil tussen afgunst en jaloezie, weten we nu, is dat

er sprake is van afgunst wanneer ik niet in het bezit ben van het waardevolle object dat de rivaal wel bezit, terwijl ik jaloers ben wanneer ik wel in het bezit ben (of meen te zijn) van het waardevolle object dat de rivaal niet bezit. Dit maakt duidelijk dat Aglauros in de greep is van afgunst en niet van jaloezie. Aglauros verdraagt het niet dat Herse iets ten deel zal vallen waaraan het haar zelf ontbreekt, te weten een groot geluk. Als Aglauros in de greep zou zijn geweest van jaloezie, dan zou zij in het bezit zijn geweest van een waardevol object dat zij krampachtig vasthoudt om het te beschermen tegen Herse – maar daarvan is in het verhaal geen sprake. Bovendien staat Aglauros' verhouding tot haar rivale volledig in het teken van pogingen om te verhinderen dat Herse inderdaad gelukkig wordt. Als Aglauros jaloers was geweest, dan zou haar leven erom draaien Herse bij haar eigen geluk vandaan te houden – maar ook dat zien we niet terug in deze geschiedenis.

Dat Ovidius' tekst over afgunst en niet over jaloezie gaat, is nog duidelijker te illustreren aan de hand van Invidia. Als er iets is wat hij ons duidelijk maakt in zijn portret van Invidia, dan is het wel dat zij een en al gebrekkigheid is. Zij bezit niets wat waardevol is. Haar leven draait dus niet om het beschermen van het waardevolle dat zij bezit. Al haar dagen staan in het teken van de pijnlijke afkeer van het geluk van anderen en van krampachtige pogingen om dat geluk kapot te maken.

We hebben nu helder zicht op het onderscheid tussen afgunst en jaloezie. Het is echter belangrijk om te blijven beseffen dat het om een conceptueel onderscheid gaat. Dat wil zeggen: er zullen altijd situaties zijn waarin het ingewikkeld is onderscheid te maken tussen jaloezie en afgunst. Meen ik vooral iets kwijt te raken wat ik (denk te) bezitten, of verlang ik naar iets waaraan het me ontbreekt?²¹ Draait mijn pijn in eerste instantie om het waardevolle object dat ik dreig kwijt te raken, of lijd

ik primair aan het gevoel in de schaduw van de ander te staan? Dat is niet altijd eenvoudig, en soms gewoonweg onmogelijk, om vast te stellen. En in sommige gevallen lijkt de emotie die we ervaren zelfs eigenschappen van zowel jaloezie als afgunst te bezitten. Zulke complexe gevallen treffen we vooral aan in situaties waarin relaties op het spel staan. Het verhaal van Salieri, Mozart en Cavalieri is hiervan een mooi voorbeeld.

Op het moment dat Salieri ontdekt dat Mozart en Cavalieri een affaire hebben, is hij in de greep van zowel jaloezie als afgunst. Dat hij jaloers is, kunnen we zo begrijpen: Salieri meent dat zijn studente Cavalieri van hem is, maar hij is haar kwijtgeraakt (zij het nog niet definitief) aan zijn rivaal Mozart. Hij spreekt vervolgens laatdunkend over Mozarts opera en verlangt ernaar dat laatstgenoemde uit Wenen vertrekt. We zien hier de klassieke structuur van jaloezie: de jaloerse mens meent in het bezit te zijn van een waardevol object, is ervan overtuigd dat een rivaal het ten koste van hem of haar in bezit wil krijgen, is daarom geneigd het waardevolle object bij zichzelf te houden en verlangt ernaar dat de rivaal zich bij het waardevolle object vandaan beweegt.

Salieri is echter ook in de greep van afgunst. Wat hem eveneens pijn doet wanneer hij beseft dat Mozart Cavalieri (voor zijn gevoel) van hem afpakt, is dat hij het tegen Mozart aflegt. Preciezer gezegd: Salieri had al het gevoel in Mozarts schaduw te staan doordat hij veel minder erkenning krijgt voor zijn muziek, en Mozarts affaire met Cavalieri is het volgende bewijs dat hij het onderspit delft. Als Salieri uitsluitend in de greep van jaloezie zou zijn geweest, dan zou zijn pijn hoofdzakelijk draaien om het kwijtraken van Cavalieri en zich niet zo sterk concentreren op het gevoel door Mozart verslagen te worden. Dat Salieri zich vilein uitlaat over diens opera en bidt dat hij Wenen zal verlaten, kunnen we ook uitleggen als manieren om ervoor te zor-

gen dat Mozart neergehaald en van zijn gelukkig samenzijn met Cavalieri beroofd wordt. We zien de structuur van afgunst terug in Salieri's gevoelens: de afgunstige mens ziet dat de rivaal ten koste van hem- of haarzelf in het bezit is van een waardevol object, verlangt ernaar het in zijn of haar bezit te krijgen, en wenst daarom dat de rivaal naar beneden gehaald wordt. Hoewel afgunst en jaloezie verschillende emoties zijn, laat Salieri zien dat er situaties zijn waarin ze door elkaar lopen en sterk met elkaar verweven zijn.

Ten slotte wil ik er nog op wijzen dat jaloezie relatief gemakkelijk plaats kan maken voor afgunst. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren wanneer ik mijn geliefde daadwerkelijk ben kwijtgeraakt aan mijn rivaal. Als ik het feit dat mijn geliefde mij niet langer toebehoort nu interpreteer als teken dat ik in vergelijking met de ander het onderspit delf, dat ik in de schaduw van mijn rivaal sta, dan is mijn jaloezie afgunst geworden.

Afgunst en begeerte

Ook afgunst en begeerte zijn niet identiek. Het is echter nog niet zo eenvoudig om het onderscheid tussen beide helder uit te werken. Dat komt doordat afgunst en begeerte gekenmerkt worden door een vergelijkbaar soort verlangen. Zoals we bij de ingevulde driehoeken immers zagen, is de relatie tussen 'ik' en 'object' bij afgunst en begeerte dezelfde: ik verlang ernaar het waardevolle object te bezitten.

Dat afgunst gekenmerkt wordt door verlangen zien we in de genoemde voorbeelden van afgunst. Salieri verdraagt het niet dat Mozart meer lof ontvangt dan hijzelf. Daaruit spreekt zijn verlangen geprezen te worden. Wanneer ik afgunstig ben omdat jij, mijn vriend, een prachtige vrijstaande woning hebt gekocht

terwijl het mij maar niet lukt om een dergelijke woning te kopen, dan toont dat normaal gesproken aan dat ik ernaar verlang een dergelijke woning te bezitten. Ik schrijf 'normaal gesproken' omdat het ook mogelijk is dat mijn afgunst eigenlijk betrekking heeft op iets anders. Misschien heeft mijn afgunst helemaal niet te maken met het feit dat jij die woning hebt gekocht, maar eigenlijk met de aandacht en erkenning die jij door die aankoop ontvangt van onze vriendengroep. Maar – en dit is het belangrijke punt – als dat de situatie is, dan moeten we zeggen dat ik verlang naar die aandacht en erkenning.

Hier zien we wat het betekent om te zeggen dat afgunst gepaard gaat met verlangen. Wanneer ik afgunstig ben, zie ik dat jij iets bezit waaraan het mij ontbreekt en waarnaar mijn verlangen uitgaat, zoals een prachtige vrijstaande woning of aandacht en erkenning van onze vriendengroep. Begeerte – en dat is hier de moeilijkheid – hebben we echter ook leren kennen als het verlangen naar iets wat iemand anders reeds in bezit heeft.²²

Het cruciale verschil tussen afgunst en begeerte is de betekenis die wordt toegekend aan de ander en de daarmee samenhangende betekenis die wordt toegekend aan het bezit van het waardevolle object.²³ Wanneer ik in de greep ben van begeerte zie ik de ander als de toevallige bezitter van dat object. Wanneer ik in de greep ben van afgunst zie ik de ander als iemand tegen wie ik het afleg: doordat hij meer lof ontvangt dan ik, of doordat hij er wél in geslaagd is een prachtige woning te kopen, sta ik in zijn schaduw. Bij begeerte speelt de ander dus geen wezenlijke rol; het is mij simpelweg te doen om het waardevolle object. Bij afgunst daarentegen speelt de ander een cruciale rol. Ik vergelijk mezelf met de ander en zie hem of haar daarom als rivaal. Het feit dat de ander het waardevolle object wel bezit en ik niet, interpreteer ik als teken dat ik inferieur ben aan de ander.

Het verschil tussen afgunst en begeerte kan goed geïllus-

treed worden aan de hand van het onvergetelijke personage Gollem uit Tolkiens *In de ban van de ring* (1937-1949). Gollem is de ultieme belichaming van begeerte. Hij wordt verteed door verlangen naar de ring, zijn 'precious', die in het bezit is van Frodo. Hij lijdt eraan dat hij de ring niet bezit en hij verdraagt het niet dat de ring aan iemand anders toebehoort. Toch kunnen we niet zeggen dat Gollem in de greep is van afgunst. Het is hem simpelweg te doen om de ring: zijn pijn draait volledig om het niet bezitten ervan, niet om het gevoel het onderspit te delven ten opzichte van Frodo. Frodo is voor hem inwisselbaar, niets meer dan een toevallig obstakel dat de vervulling van zijn begeerte in de weg staat. Gollem zou evenveel lijden wanneer iemand anders de ring zou hebben. Sterker nog: wanneer niemand de ring in bezit zou hebben, bijvoorbeeld omdat de ring zich op de bodem van de zee zou bevinden, zouden zijn begeerte en kwellingen even sterk zijn.

Gollem zou daarentegen in de greep zijn van afgunst wanneer hij het niet verdraagt dat *Frodo* de ring in bezit heeft. Hij zou zich vergelijken met Frodo en het gevoel hebben in zijn schaduw te staan. Preciezer gezegd: hij interpreteert het feit dat Frodo de ring bezit en hijzelf niet als teken dat hij, in vergelijking met Frodo, het onderspit delft. Wanneer Gollem nu zou horen dat iemand de ring van Frodo heeft afgepakt en de ring in de zee heeft gegooid, dan kunnen we ons voorstellen dat Gollem opgelucht is.

Dat er een verschil bestaat tussen afgunst en begeerte blijft ook nog hieruit. Als wat ik voel begeerte is, dan zal ik daar normaal gesproken zonder veel moeite voor uit durven komen. Ik zal bijvoorbeeld weinig aarzelingen ervaren om je te zeggen dat ik 'jaloeers' op je ben, nadat je me hebt verteld over je nieuwe baan. Wanneer we daarentegen in de greep zijn van afgunst, doen we heel veel om dat verborgen te houden voor anderen en

vooral voor onze rivalen. Mocht je dus twijfelen of je begeerte ervaart of afgunst, vraag jezelf dan af hoe groot de drempel is om je gevoelens uit te spreken.

Ten slotte wil ik er nog op wijzen dat begeerte in afgunst kan overgaan. Stel je bijvoorbeeld voor dat je er al een aantal jaren naar verlangt in een bepaald huis te wonen. Er hebben in de tussentijd verschillende mensen in het huis gewoond en hoewel je het steeds jammer vond dat jij er niet woonde, ervoer je tot nu toe niet meer dan een pijnlijk verlangen het ooit in je bezit te krijgen. Maar nu is ineens alles anders geworden: je broer, met wie je van jongs af aan een competitieve band hebt, blijkt het huis te hebben gekocht. Ineens zie je het huis niet langer als een prachtige plek om te wonen, maar als een teken dat jij in de schaduw staat van je broer. Je begeerte heeft plaatsgemaakt voor afgunst.

Achter ons dagelijkse gebruik van de term 'jaloezie' gaan dus drie verschillende fenomenen schuil: jaloezie, begeerte en afgunst. Deze fenomenen hebben als gemeenschappelijke kern dat ze bestaan uit drie elementen – een ik, een waardevol object en een ander – waarvan de onderlinge verhoudingen weergegeven kunnen worden in de vorm van een driehoek. Dit gedeelde kenmerk verklaart waarschijnlijk waarom we in ons dagelijkse taalgebruik naar alle drie verwijzen met de term 'jaloezie'. Nu we weten in welke opzichten afgunst verschilt van jaloezie en begeerte is het tijd om af te reizen naar het hart van afgunst.

3

NAAR HET HART

De weinig bekende maar onvolprezen roman *Abel Sánchez* (1917) van de Spaanse filosoof en schrijver Miguel de Unamuno (1864-1936) is een moderne hervertelling van het Bijbelverhaal over Kain en Abel. Het boek draait om Joaquín (een arts met de ambitie wetenschapper te worden) en Abel (een kunstenaar), twee mannen die vanaf hun geboorte bevriend zijn. Vanaf zijn vroegste jeugd heeft Joaquín echter het gevoel in de schaduw van Abel te staan. Op een dag zijn de vrienden bijvoorbeeld met een aantal anderen op pad en krijgen ze ruzie over wat ze gaan doen. Joaquín is zo gefrustreerd over Abels passiviteit dat hij de aanwezigen de keus geeft: of je gaat met mij mee, of met Abel. Iedereen besluit met Abel mee te gaan en Joaquín alleen achter te laten. Later merkt hij op: 'Ook toen al was hij sympathiek, waarom wist ik niet, en ik onsympathiek, zonder dat ik erachter kwam om welke reden. Mij lieten ze staan. Al toen ik nog een kind was sloten mijn vrienden me buiten.'¹

Dat gevoel inferieur te zijn, is als een rode draad in Joaquín's leven aanwezig. Een bijzonder schrijnend voorbeeld betreft de rivaliteit tussen Joaquín en Abel op het gebied van de liefde. Joaquín is al tijdens verliefd op zijn nicht Helena en probeert wanhopig haar hart te veroveren. Helena moet niet veel van hem